

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВЧОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х - НА ПОЧАТКУ 50-х років ХХ ст.

У статті досліджено ситуацію, в якій опинилась Україна після завершення Другої світової війни, проаналізовано політику держави щодо відбудови промисловості та сільського господарства в рес-публіці у першій повоєнній п'ятирічці.

Внаслідок Другої світової війни економічний потенціал України зазнав великих матеріальних втрат. За підрахунками Надзвичайної державної комісії під час воєнних дій та гітлерівської окупації на території республіки було зруйновано 16 тис. промислових підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, 882 шахти Донецького вугільного басейну, виведено з ладу 10 магістральних залізниць, вивезено до Німеччини 3,9 млн голів рогатої худоби, мільйони тонн зерна, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. У горнилі війни загинув кожний шостий мешканець України [1], 2,4 млн осіб вивезено до Німеччини. Загальна сума втрат, яких зазнали населення й господарство України становило майже 1,2 трлн карбованців.

Реконструкція зруйнованого війною господарства УРСР розпочалася одразу після відступу німецьких військ. Програму відновлення економіки визволених районів визначала постановка Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи з відбудови народного господарства в районах, визволених від німецько-фашистської окупації» (серпень 1943 р.). Оскільки оборонна промисловість країни гостро потребувала великої кількості палива й металу, то найбільше керівництво республіки докладало уваги і зусиль для відновлення вугільно-металургійного комплексу. У 1945 р. розпочалася відбудова великих підприємств металургії — «Азовсталь», «Запоріжсталь», Макіївського, Криворізького, Єнакіївського заводів. За три місяця після звільнення східних областей України введено в дію 123 великих і 506 дрібних шахт Донбасу, що давали 18 % довоєнного видобутку. Восени 1945 р. поновив роботу Харківський тракторний завод.

Гострий дефіцит трудових ресурсів, нестачу кваліфікованих спеціалістів, пов'язані з наслідками війни, певним чином вдалося ліквідувати вже влітку 1945 р., коли розгорнулася демобілі-

зація воїнів з Радянської армії (до кінця 1946 р. на виробництво повернулося 1,8 млн колишніх фронтівиків). Наприкінці 1945 р. ціною величезних фізичних і духовних зусиль було відновлено третину довоєнного індустриального потенціалу республіки.

Уже на початковому етапі відбудови простежується поступовий перехід господарства на мирні рейки. На рубежі 1945-1946 рр. проводилася реорганізація органів управління господарства. Зокрема, було ліквідовано ряд союзних наркоматів важкої промисловості, а натомість утворено наркомати транспортного, сільськогосподарського машинобудування та приладобудування. З метою поліпшення механізму командно-адміністративного управління господарством у березні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Указ про перетворення Ради Народних Комісарів УРСР на Раду міністрів УРСР.

Подальший промисловий розвиток України відображено в «Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр.», прийнятому в серпні 1946 р. на VIII сесії Верховної Ради УРСР [2]. За четвертим п'ятирічним планом політичне керівництво країни не передбачало відновлення в усьому обсязі передвоєнної ролі УРСР у народногосподарському комплексі СРСР. Згідно з контрольними показниками, визначеними союзним планом, українська економіка отримувала лише 15 % всесоюзних капіталовкладень, тоді як УРСР зазнала 42 % усіх матеріальних втрат СРСР у війні. Основне завдання першого післявоєнного п'ятиріччя вбачалося у відновленні довоєнного рівня промисловості й сільського господарства та підвищенні продуктивності праці на 36 %. Головними пріоритетами визначалися перш за все відновлення та подальше піднесення важкої індустрії, залізничного транспорту, відродження вугільної промисловості республіки, металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я, хімічної промисло-

вості, що несло в собі приховану загрозу посилення диспропорцій і деформацій в економіці УРСР, насамперед у хронічному відставанні легкої промисловості та сільського господарства.

У процесі відбудови адміністративним апаратом було проігноровано досвід відновлення економічного потенціалу країн Європи, відповідно до якого перевага надавалася технічному переобладнанню різних галузей господарства, розвитку сільського господарства, легкої та харчової промисловості, стабілізації національної валюти. Успіхи індустріального зростання в Україні, як і в СРСР в цілому, забезпечувалися переважно за рахунок залучення додаткової робочої сили, тобто екстенсивним шляхом, що в майбутньому робило економічну політику малоперспективною.

Отже, відбудова економіки, вдали її розвиток залежав від розв'язання проблеми трудових ресурсів. При загальному скороченні населення республіки на третину (близько 3,9 млн мирних жителів було знищено під час фашистської окупації, 200 тисяч з яких не повернулися до рідних домівок [3], побуючись потрапити в радянські концтабори) суттєво зменшилася кількість працездатних. Щоб виправити становище, органи влади розпочали трудові мобілізації переважно з сільської місцевості, які інколи мали примусовий характер. Крім того, восени 1946 р. почала створюватися мережа ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства, завдяки якій впродовж четвертої п'ятирічки для народного господарства України підготовлено 859 тис. кваліфікованих робітників.

Оскільки американський план допомоги постраждалим у війні (так званий план Маршалла) сталінським керівництвом був відкинтий, фінансування намічених економічних планів передбачалося здійснювати за рахунок внутрішніх резервів і сил, у пошуках коштів на відбудову головний акцент робився на режимі економії, скороченні фінансування сільського господарства, легкої промисловості, соціальної сфери. Не припиняв своєї дії механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений радянським урядом ще на початку війни. У травні 1946 р. було розміщено першу позику відбудови й розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд крб, 1947 р. — другу на 22,5 млрд крб, 1948 р. — третю на 22,6 млрд крб, 1949 р. — четверту на 23,8 млрд крб, 1950 р. — п'яту на 27 млрд крб (усі строком на 20 років). Високі темпи відбудови забезпечувалися також надто низькою часткою заробітної плати робітників, службов-

ців, колгоспників у національному доході та штучно створеним нееквівалентним обміном між містом і селом.

Цілком природно, що перехід від війни до миру вимагав заміни адміністративно-командних методів господарювання на економічні. Необхідність змін, зменшення диктату держави розуміли й у вищих ешелонах влади. Прихильниками більш зрівноваженого економічного розвитку виступили високі партійно-державні посадовці М. Вознесенський, А. Жданов, М. Родіонов та інші. Проте перемогла частина політичного керівництва країни на чолі з Й. Сталіним, яка сповідувала тоталітарні методи управління економікою. Більше того, по завершенню воєнного періоду Й. Сталін повернувся до сформульованого ще у 1930-х роках положення про завершення будівництва соціалізму й початок переходу до комунізму. Виступаючи у лютому 1946 р. на передвибірних зборах у Москві, Сталін запропонував збільшити рівень промислового виробництва в СРСР втричі порівняно з довоєнним періодом. Утім, досягти високих темпів розвитку економіки вже з першого року п'ятирічки не вдалося. У зв'язку зі скрутним становищем у сільському господарстві у серпні 1946 р. заплановану відміну карток карток системи було перенесено на наступний рік.

Завдяки мобілізації наявних сил і ресурсів, вливанню 67 % усіх передбачених капіталовкладень на розвиток важкої промисловості, електростанцій, залізничного транспорту відставання від установлених показників удалося ліквідувати вже протягом 1947 р.

З метою стабілізації фінансової системи у грудні того ж року було проведено грошову реформу. За рішенням радянського уряду протягом лише одного тижня громадяни, які мали банківські вклади до 3 тис. крб, могли обміняти старі гроші 1 до 1, вклади від 3 до 10 тис. крб скорочувалися на третину, а більше 10 тис. — на дві третини. Хто зберігав гроші на руках, то обмін відбувався у співвідношенні 10 : 1 [4]. Реформа грошей, що мала відверто конфіскаційний характер, звела нанівець особисті заощадження громадян. Водночас вилучення в процесі реформи значної кількості грошей справило оздоровчий ефект на повоєнну радянську економіку. Обмеження загальної купівельної спроможності населення створювало потенційні можливості для зниження цін на товари. Поліпшення ситуації у сільському господарстві дало змогу наприкінці 1947 р. скасувати карткову систему розподілу продуктів. Однак відмі-

на картковій системі в результаті призвела до підвищення цін на всі види продуктів та промислових товарів.

Незважаючи на труднощі повоєнного періоду, до кінця четвертої п'ятирічки народне господарство України в основному було відбудоване, а в сільському господарстві республіки відповідні завдання були виконані на початку 1950-х років. У 1946–1950 рр. почали функціонувати підприємства металургійної промисловості — «Азовсталь», «Запоріжсталь», Дніпропетровський завод ім. Г. Петровського [5], стали до ладу об'єкти машинобудування — Горлівський завод вугільного устаткування, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний завод, побудовано Вінницький інструментальний, Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний заводи, запрацювала на повну потужність Дніпровська ГЕС. За роки четвертої п'ятирічки в республіці створено газову промисловість (у 1950 р. УРСР давала 25 % загальносоюзного видобутку газу). Поряд зі старими родовищами, Дашавським та Опарським, введено в експлуатацію нові: Більче-Волицьке, Угерське, Шебелинське. У жовтні 1948 р. завершено будівництво газопроводу Дашава — Київ.

Офіційні дані, оприлюднені по завершенні повоєнної п'ятирічки, вказували на те, що Україна за окремими показниками випереджала розвинуті країни Європи. Обсяг валової продукції промисловості УРСР в 1946–1950 рр. збільшився у 4,4 раза, а промислове виробництво на 15 % перевищувало довоєнний рівень (деякі вітчизняні вчені ставлять під сумнів наведену цифру і вважають, що довоєнний рівень вдалося досягти лише в п'ятій п'ятирічці (1951 — 1955 рр.). Щоправда, темпи будівництва української економіки значно поступалися загальносоюзним. Подібна ситуація була зумовлена економічною політикою центру, яка сприяла розвитку нових індустріальних центрів на сході Російської Федерації, будівництву значного числа промислових об'єктів у Прибалтиці, Середній Азії, Казахстані. Водночас зростання промисловості республіки не позначилося на підвищенні життєвого рівня населення. Протягом четвертої п'ятирічки виробництво предметів споживання (група «Б») істотно відставало від виробництва засобів виробництва (група «А»). Наслідком директивної економіки стало хронічне відставання харчової та легкої промисловості, сфери обслуговування.

З усіх галузей народного господарства в най-

більш катастрофічному стані залишався аграрний сектор економіки. За роки фашистської окупації значно послабилася матеріально-технічна база (парк тракторів і комбайнів скоротився на половину), відбулося зменшення посівних площ (в УРСР посівна площа в колгоспах не перевищувала 60 %), зниження урожайності й продуктивності тваринництва (вроки окупації Німеччини вивезено 3,9 млн голів великої рогатої худоби, 4,4 млн свиней, 5,5 млн овець і кіз, 3 млн коней [6]), скорочення числа працездатних колгоспників (серед працездатного населення 80 % становили жінки та діти), бракувало належної кількості кваліфікованих кадрів. Занадто скрутне становище на селі ускладнювали непосильні податки на індивідуальне господарство (обкладання податком кожного дерева й куша у садку колгоспників примушувало їх вирубувати фруктові дерева та ягідні куші), низькі закупівельні ціни на сільгоспродукцію, оргнабори сільського населення на заводи та новобудови. Окрім того, на колгоспників не поширювалося пенсійне законодавство, вони не мали паспортів, отримували символічну заробітну плату.

Украї малоефективними на той час були намагання влади підвищити рівень сільськогосподарського виробництва, які здебільшого мали відвертий адміністративно-репресивний характер. Негативно на розвитку сільського господарства позначилися постанови ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», згідно з якою посилювалися утиски щодо власників підсобних господарств, Закон про розкращання державного майна від 4 червня 1947 р., відновлення політвідділів на МТС. Недосконалість системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці призвели до втрати інтересу селян до праці в колективному господарстві.

Проте такий жалюгідний стан сільського господарства аж ніяк не турбував Й. Сталіна та його оточення. Виходячи з надуманої теоретикою 1920-х років «вторинності» аграрного сектора порівняно з індустріальним, політичне керівництво країни планувало на потреби сільського господарства виділити лише 7 % капітальних вкладень (всього за роки четвертої п'ятирічки капітальні вкладення разом із внесками колгоспників становили 15 % від загальносоюзних асигнувань).

Проігнорував обставинами, що склалися у повоєнному селі, і уряд УРСР. Виконуючи вказівки центру, спрямовані на форсоване віднов-

лення всіх довоєнних оброблюваних площ, республіканські органи влади поставили перед колгоспниками нереальні завдання. У постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р.» планувалося для колгоспів 16 східних областей збільшити посівні площі в 1946 р. порівняно з 1945 р. на 1865,8 тис. га. Втілюючи в життя рішення партії та союзного уряду, в Україні в роки першої післявоєнної п'ятирічки почалися великомасштабні, економічно необґрунтовані роботи з освоєння заплавл Дніпра, Остра, Ірпеня та інших річок. Широкого розмаху набула в республіці й практика меліорації земель. На 1948 р. в УРСР було осушено боліт на площі 500 тис. га, збудовано більше 6 тис. різних гідротехнічних споруд, і при цьому залучено 150 млн крб державних коштів. Щоправда, витрачені зусилля мали дуже низький ефект.

До напруженої ситуації в сільському господарстві республіки, викликаній непродуманою афарною політикою урядовців, додалися дуже несприятливі кліматичні умови. Зима 1945—1946 рр. на переважній частині України була малосніжною. Навесні у 120 районах Харківської, Ворошиловградської (тепер Луганської), Сумської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей не зійшло 550 тис. га зернових культур, що становило 20 % посівів цих культур. Весна і літо виявилися засушливими. Вигода оцінка врожаю становила 3,8 центнера. Знизилася врожайність картоплі, овочів, інших культур. Зовсім не враховуючи конкретні умови і можливості, союзний уряд установив для України завищений план хлібозаготівель — 340 млн пудів зерна, а влітку ще й збільшив його до 362 млн пудів. Своєю чергою, політичне керівництво республіки на чолі з М. Хрущовим не тільки схвалило високі й нереальні плани заготівель, а й зажадало від голів колгоспів повернути борги за минулі роки. Більше того, перед представниками районних партійних та радянських органів було поставлено завдання організувати роботу колгоспників таким чином, щоб вони працювали кожен день протягом усього світлового часу.

«Боротьба за хліб» з боку органів влади була доведена до абсурду і проводилася тими самими силовими методами, що і в 1932—1933 рр. Значна частина колективних господарств, яка потерпала від неврожаю, згідно з планом повинна була здати зерна державі більше, ніж збрала. Щоб якимось перешкодити огульному «викачуванню» хліба, відсунути примаю голоду, го-

лови колгоспів почали в масовому порядку приховувати частину врожаю. За таких умов сталінське керівництво вважало, що має справу із «саботажем» хлібозаготівель, й почало вживати репресивних заходів. Протягом 1946 р. і першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,6 тис. голів колгоспів (фактично ув'язнений кожен 16-й керівник колективного господарства), яким інкримінували зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видачу зерна на трудодні. Репресіям підлягали так звані розкрадачі зерна, які згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу». Тільки за листопад 1946 р. за збирання кинутих після жнив колосків у полі на лаву підсудних потрапило 2,3 тис. селян. Певним «стимулом» для підвищення продуктивності праці трудівників села став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадянський паразитичний спосіб життя». Указ, продубльований 20 березня 1948 р. Законом Ради Міністрів УРСР, стосувався колгоспників, що не виробляли мінімуму трудоднів, а також мешканців, які не були членами колгоспу. Загалом на підставі «вироку про виселення» у лютому — червні 1948 р. у віддалені райони СРСР було насильно депортовано 11,4 тис. осіб [7].

Незважаючи на посилення репресій, план хлібозаготівель було виконано лише на 62,5 відсотка. Неврожай та надмірні побори держави викликали голод майже в усіх українських селах, окрім західних областей. Як наслідок на дистрофію захворіли 1,154 млн осіб. На ґрунті голодомору на теренах південних і східних областей України мали місце випадки канібалізму. За даними загсів УРСР, у 16 східних, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях, у 1946 р. померло 282 тис. осіб, у 1947 р. — понад 520 тис. осіб. У той час коли населення потерпало від голоду, хліб експортувався у дружні СРСР країни «народної демократії» — Болгарію, Польщу, Румунію, Чехословаччину.

Катастрофічна ситуація в аграрному секторі наприкінці 1946 — на початку 1947 рр. спонукала М. Хрущова та інших керівників республіки неодноразово звертатися до союзного уряду з проханням надати Україні негайну продовольчу допомогу. Після лютневого пленуму ЦК ВКП(б) 1947 р. така допомога як позика на 60 тис. тонн продовольства була надіслана колгоспам України. Невдоволення Й. Сталіна «без-

порадністю» М. Хрушова зумовило його усунення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і призначення керівником республіки Л. Кагановича. Проводячи жорстку репресивну хлібозаготівельну політику, новий лідер партійної республіканської організації разом з Головою Ради Міністрів УРСР М. Хрушовим уже в жовтні 1947 р. доповідали Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %».

Проте плани четвертої п'ятирічки в сільському господарстві залишилися невиконаними. Загалом валова продукція сільськогосподарського виробництва в 1950 р. становила 91 % довоєнного рівня. Не було повністю відновлено поголів'я корів, коней, овець. Колгоспи та радгоспи продовжували працювати нерентабельно. З метою ліквідації збитковості сільського господарства в 1953 р. за пропозицією економістів почалося підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Це дещо покращило становище українського селянства. На селі з'явилися нові зразки сільськогосподарської техніки, поліпшилася енергооснащеність виробничого процесу. Однак темпи розвитку сільськогосподарського виробництва відставали від темпів розвитку промисловості й не задовольняли потреб радянських громадян у предметах споживання.

І все ж, завдяки титанічним зусиллям населення республіки на початку 1950-х рр. труднощі воєнного лихоліття в Україні було подолано.

Відбудовчі роботи на звільнених від гітлерівців західноукраїнських землях проводилися відповідно до прийнятих постанов уряду України «Про заходи відбудови і розвитку республіканської і місцевої промисловості м. Львова» (10 січня 1945 р.) та «Про заходи відбудови та дальшого розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік» (7 травня 1945 р.). Крім того, у грудні 1944 р. при Раднаркомі УРСР була утворена Рада допомоги західним областям у відбудові та відродженні народного господарства краю. На подолання наслідків війни керівництво республіки спрямувало у Західну Україну значні кошти (тільки у 1944 р. в економіку регіону асигновано 10 млрд крб) і матеріальні ресурси. За період 1946—1948 рр. на підприємства Львова прибуло 13,8 тис. робітників і майже 2 тис. інженерно-технічних працівників з усіх куточків СРСР

Одночасно з процесом відбудови у возз'єднаних районах УРСР сталінський режим якнайшвидше прагнув здійснити соціалістичні перетворення, провести індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію, створити умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР. При цьому кремлівське керівництво мало враховувало ментальність західних українців, традиції та особливості господарювання в краї.

Закон про четвертий п'ятирічний план для західноукраїнських земель передбачав значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР, темпи промислового розвитку, суттєві якісні зміни у традиційних галузях промисловості краю (нафтогазовій, лісопереробній), розвиток нових - машинобудівної, приладобудівної, металообробної, перетворення Львова на великий індустріальний центр республіки. Тільки впродовж 1945—1946 рр. у Львові відновлено і реконструйовано паровозоремонтний, велосипедний, електроламповий, приладобудівний; збудовано автобусний, інструментальний, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та інші заводи. Чимало нових промислових об'єктів з'явилося у Дрогобицькій, Рівненській та Івано-Франківській областях. Всього під час форсованої індустріалізації регіону, що супроводжувалася так само, як у Східній Україні, повільним розвитком легкої, харчової галузей промисловості, відбудовано і споруджено було понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств.

Протягом четвертої п'ятирічки прискореними темпами здійснювалася відбудова нафтової промисловості Прикарпаття. У 1950 р. геологами поблизу м. Долина Івано-Франківської області відкрито нафтове родовище. Значні поклади газу були розвідані у Дрогобицькій області. У 1947—1948 рр. відкрито перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яно-вугільному басейні.

Поряд із докорінною модернізацією економіки регіону, ряд заходів радянської влади спрямовувалися і на розвиток освіти. У результаті вжитих заходів на початку 1950-х рр. початковою освітою було охоплено всіх дітей шкільного віку, а кількість учнів у 5—10 класах збільшилася майже втричі. Наприкінці першої повоєнної п'ятирічки в Західній Україні працювало 24 вищі навчальні установи, в яких навчалася близько 34 тис. студентів. Проте розбудова мережі освітніх закладів була затьмарена русифікацією, носіями й провідниками якої були десятки тисяч прибулих зі схід-

них областей УРСР та інших республік СРСР партійних радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх установ. Уже на 1953 р. у навчальному процесі переважної більшості вузів Західної України панувала російська мова.

З нехтуванням принципів добровільності, численними порушеннями законності відбувалася колективізація сільського господарства західних областей УРСР. Радикальні аграрні перетворення, розпочаті в 1944 р., набули апогею в 1948-1949 рр. Характерно, що процес примусової колективізації викликав невдоволення частини сільського населення і наражався на збройний опір УПА. Втім, шляхом обмеження міцних селянських господарств, репресивних заходів щодо середняків, які відмовлялися від вступу в колгоспи, «розкуркулення», виселення у віддалені райони СРСР заможних селян та їхніх сімей (в період з 1944—1955 рр. депортовано до Сибіру понад 203 тис. осіб [8]) до середини 1951р. колгоспи західного регіону України об'єднували понад 95 % селянських господарств.

Гоніння та цькування традиційно авторитетної на заході України церковної організації УГКЦ [9], суспільно-економічні та ідейно-культурні перетворення, що здійснювалися сталінським керівництвом силовими методами без урахування національної, релігійної специфіки регіону, спонукали до поширення опозиційних настроїв, зростання акцій непокори серед місцевого населення. Не бажали здавати свої позиції в Західній Україні й українські націоналісти. Провідники самостійницького руху ще наприкінці 1943 — на початку 1944 р. остаточно відмовилися від тактики «двофронтової боротьби» і спрямували свої зусилля на недопущення встановлення радянської влади в краї. Поступово протидія тотальній радянській західних областей переростає в затяжний збройний конфлікт, а протистояння між симпатиками нового соціалістичного ладу та його противниками набуває характеру громадянської війни. У результаті в другій половині 1940-х—на початку 1950-х рр. Західна Україна перетворюється на арену кривавої борні між ОУН та УПА з одного боку і радянськими владними структурами — з іншого.

З наближенням фронту головним об'єктом терористично-бойових дій УПА на Волині, Поліссі, Буковині стали невеликі гарнізони, групи військовослужбовців, тилові служби Червоної армії.

Після завершення радянсько-німецької війни більшість політичних і збройних акцій УПА спрямовувалася проти непопулярних заходів радянської влади — проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення, насильницької колективізації. З утратою ілюзій про неминучу війну СРСР зі США повстанці переходять до тактики партизанської війни «малими групами», антирадянської пропаганди, саботажу, застосування терористичних акцій проти співробітників правоохоронних органів, партійно-державних працівників, колгоспної адміністрації, спеціалістів, що прибули з інших областей УРСР.

Військові підрозділи УПА, що становили близько 90 тис. осіб, протягом 1944—1945 рр. здійснили 14,5 тис. терористичних і диверсійних актів, у результаті яких загинуло 30 тис. людей [10]. Натомість війська НКВС, Львівського та Прикарпатського військових округів до кінця 1944 р. провели близько 6,5 тис. антиповстанських операцій, а на кінець осені 1945 р. число акцій придушення самостійницького руху зросло до 27 тис. Чергова широкомасштабна акція радянських військ (близько 585 тис. солдат), спрямована на повну ліквідацію самостійницького руху, мала назву «Велика блокада». Під час її здійснення в січні — квітні 1946 р. чисельність учасників руху опору скоротилася до 40 %. На початку 1947 р. операції із застосуванням авіації, бронетехніки, досить великих контингентів військовослужбовців стають винятком. Радянська сторона вдається до проведення оперативно-військових операцій, що мають за мету пошук, блокування та знешкодження бункерів, криївок провідних діячів ОУН, командирів УПА.

Зазнаючи великих втрат (у 1946 р. припинила діяльність УПА-Північ, влітку 1947 р.— групи «Буг» і «Лисоня», у 1948—1949 рр. активно діяла лише група «Говерла» на території Дрогобиччини), Центральний провід націоналістичного руху обирає нову тактику боротьби, суть якої полягала в обмеженні масштабних воєнних дій, переході до глибоко законспірованого збройного підпілля, застосуванні резонансних терористичних актів проти помітних фігур радянської влади, організації бойкоту виборів. У 1948 р. відбулася чергова структурна реорганізація УПА, в ході якої було створено самостійні підрозділи чисельністю по 10—15 осіб, що забезпечувало рухливість і мобільність у проведенні військових операцій. Водночас командування УПА не відмовилося від старих методів

діяльності, таких як збройно-пропагандистські рейди на території сусідніх з УРСР держав, здійснивши походи до Чехословаччини (літо 1947 р.), Угорщини (літо — осінь 1947 р.), Східної Пруссії (зима 1947-1948 рр.), Румунії (1948, 1949 рр.).

Мірою зміцнення радянської влади і колгоспної системи, що унеможлилювали постачання продовольства осередкам УПА, повстанський рух поволі занепадав. Ускладнювали ситуацію в повстанському середовищі й число непоновлюваних втрат серед особового складу в ході оперативно-військових операцій, і масові депортації населення. З осені 1944 р. по 1951 р. із Західної України на Північ, до Сибіру, Казахстану й Далекого Сходу насильно було вивезено понад 203 тис. осіб — членів сімей так званих бандерівців і підсобників ОУН-УПА.

Занепокоєне складною ситуацією в Західній Україні, політичне керівництво країни постійно шукало нові форми нейтралізації повстанського руху. Починаючи з травня 1945 р. і до 1949 р. радянська влада оголосила 7 амністій для учасників націоналістичного підпілля. Пропозицією уряду скласти зброю в обмін на повне прощення в травні 1945 р. скористалося до 30 тис. повстанців, а в грудні 1949 р. — понад 77 тис. учасників руху опору. В пошуках ефективних методів боротьби з озброєним підпіллям апарат правоохоронних органів УРСР вдається до створення «спецгруп» з числа колишніх партизан та перевербованих вояків УПА, легендарованих під учасників опору. Завдання «конспіративно-розвідувальних груп» полягало в перевірці агентурних даних щодо належності підозрілих осіб до ОУН-УПА, розкладі підпілля зсередини, компрометації його функціонерів, імітації окремих проводів та груп ОУН в оперативних іграх. Діяльність так званих спецгруп МДБ УРСР часто-густо супроводжувалась актами насильства, грабежу, мародерства, перевдяганнями у форму повстанців з провокаційною метою, нищенням населених пунктів, інколи разом з мешканцями.

Легеровані групи використовувалися також і в УПА. Окремі підрозділи «під маскою совітів» створювалися насамперед Службою безпеки ОУН і мали на меті ведення розвідки, перевірку діяльності підпільників, ліквідацію представників влади та активу з одночасною компрометацією радянських спецслужб.

Ескалація напруги в післявоєнному протистоянні між владою і націоналістичним підпіллям призводило до ігнорування обома конфліктуючими сторонами норм моралі, обопільного

насильства, численних жертв, втягування до епіцентру протиборства цивільного населення. Поширеною формою залучення місцевого населення у збройний конфлікт з боку радянської влади стали винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку. Із завершенням у Західній Україні колективізації, зубожінням сільського населення повстанці змушені були вдатися до насильницьких заходів проти населення для організації свого матеріального забезпечення.

Звуження радянською системою до критичної межі соціальної бази руху опору шляхом масових репресій та депортацій «антирадянського елементу» вирішило долю повстансько-підпільного руху. Скрутне становище, в якому опинилося націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях, змусило президію Української Головної Визвольної Ради (УГВР — координатор національно-визвольного руху в Україні) здійснити кроки в напрямі остаточного згортання діяльності УПА як збройної формації. У вересні 1949 р. головний командир УПА Р. Шухевич (Т. Чупринка) видав наказ, згідно з яким всі підрозділи і штаби УПА з кінця 1949 р. тимчасово припиняють свою діяльність як бойові одиниці та органи управління. На рубежі 1940-х — на початку 1950-х рр. загони УПА та підпілля ОУН зосередили свої сили на пропагандистській роботі та саботажі. Загибель голови Генерального секретаріату УГВР, головнокомандуючого УПА генерал-хорунжого Р. Шухевича під Львовом 5 березня 1950 р., призвела до неминучого згортання організованого спротиву ОУН-УПА. До кінця 1952 р. УПА зазнала остаточного розгрому. Останній провідник УПА полковник Василь Кук (Юрій Леміш) заради збереження решток підпілля категорично вимагав від своїх підлеглих відмовитися від проведення терористичних актів. Окремі загони УПА припинили боротьбу тільки після захоплення в полон у травні 1954 р. вищого зверхника націоналістичних сил В. Кука. Остання боївка УПА була розгромлена органами держбезпеки у квітні 1960 р. в Тернопільській області. Повстанці, яким вдалося перебратися в Західну Європу, заснували на еміграції закордонні частини ОУН.

Загальні втрати ОУН-УПА в період багаторічного протиборства з радянським тоталітаризмом становили 155 108 осіб. Водночас внаслідок відплатних акцій повстансько-підпільного руху в 1944—1953 рр. за неповними даними кількість загиблих з боку радянської сторони дорівнювала 30 676 осіб.

Незважаючи на ліквідацію збройних формувань УПА, припинення діяльності крайових, окружних, надрайонних та районних проводів ОУН на початку 1950-х рр., політичний опір тоталітарному режиму на західноукраїнських землях не припинявся і в наступні роки.

Отже, процес інтеграції західноукраїнських земель до складу СРСР мав як позитивні, так і негативні наслідки. В ході соціально-економічної та культурної трансформації (індустріалізація, ліквідація неписьменності та малописьменності, розширення мережі початкової та вищої освіти, запровадження соціальних програм) вдалося розв'язати давно назріле питання суспільно-культурної та промислової модернізації регіону. Однак здійснювані реформи, що спиралися на потужну карально-репресивну систему, призвели до втрат загальноєвропейських цінностей, нівелювання національно-культурних та релігійних особливостей західноукраїнських земель.

Відбудова народного господарства республіки відбувалася в умовах консервації тоталітарного режиму в СРСР. Для відновлення старих радянських порядків, збереження особистої влади Й. Сталін вдається до потужної пропагандистської обробки населення та застосування терору. Посилення культу Сталіна, нагнітання атмосфери нетерпимості до всього, що не вписувалося у рамки офіційної доктрини, спостерігається в кожній союзній республіці. Основний ідеологічний контрудар сталінізм спрямовує на Україну, оскільки в період гітлерівської окупації республіка найбільше зазнала впливу західного «способу життя». Початок сталінського наступу в Україні припав на липень 1946 р., коли ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію про серйозні недоліки і помилки українських комуністів, звинувативши їх у недостатній увазі «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва», де має місце «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія» [11].

Нарощування ідеологічного терору, загострення морально-політичної ситуації в республіці відбувається в період «правління» Л. Кагановича, який був призначений Й. Сталінін на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У й обіймав її з березня по грудень 1947 р. У боротьбі з націоналістичними ухилами Л. Каганович використовував досвід, набутий ще в 1920-ті роки, коли він уперше очолював республіканську партійну організацію. Відгоді нормою стосунків влади з інтелігенцією стали прямі погрози, залякування, ізоляція українських літераторів

і митців від звичного для них національно-культурного середовища, адміністративне переведення їх до Москви, Ленінграда інших міст Радянського Союзу.

Нова хвиля ідеологічної атаки сталінізму на українство була інспірована Л. Кагановичем вже навесні 1947 р. У травні 1947 р. він підготував проект постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Партійні резолюції дали поштовх не лише кампанії «критики» і «самокритики» в пресі, а й призвели до адміністративно-каральних заходів. За вісім місяців 1947 р. в республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів, дві третини директорів МТС, притягнуто до кримінальної відповідальності понад 300 голів колгоспів.

Перманентні сталінські ідеологічні кампанії 1940—1950-х рр., що супроводжувалися навішуванням націоналістичних ярликів, процесом русифікації в гуманітарній сфері, не могли зупинити духовний розвиток українського народу. Протягом першої половини 1950-х рр. було побудовано 1300 нових шкіл на 400 тисяч учнівських місць. У 1953 р. у республіці здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Позитивні результати були досягнуті й українськими вченими. Попри всі труднощі післявоєнного періоду, в республіці в 1946 р. було запущено перший в СРСР атомний реактор. Під керівництвом С. Лебедева в Інституті електротехніки в 1948—1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. В 1949 р. в Інституті фізичної хімії ім. Л. Писаржевського вперше отримано важкий азот. Успішно в УРСР провадилися дослідження в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук. Проте значної шкоди розвитку біологічних наук завдала «лисенківщина». Агробіолог Трохим Лисенко, що користувався особистою прихильністю Сталіна, оголосив ген міфічною частинкою. Після серпневої (1948 р.) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук почалися «чистки» серед біологів, які в проблемах генетики обстоювали наукові позиції. Жертвами «лисенківщини» стали академік УРСР М. Гришко, завідувач кафедри дарвінізму Київського університету, професор С. Гершензон, у Харкові було звільнено з роботи завідувача кафедри генетики і дарвінізму місцевого університету професора І. Полякова і професора сільськогосподарського ін-

ституту С. Делоне [12]. Розгром генетики спричинив тривале відставання радянської науки у цій галузі.

Таким чином, втілення в життя планів відбудови зруйнованого в період Великої Вітчизняної війни народного господарства УРСР відбувалося за випробуваними у передвоєнні роки методами індустріалізації. Аграрна політика у повоєнний час була підпорядкована потребам промислового комплексу Української РСР. Незважаючи на відсутність матеріальних стимулів

у промисловому та сільськогосподарському секторах економіки УРСР, жакливі наслідки голодомору 1946—1947 рр., спротив соціалістичним перетворенням на західноукраїнських землях, негативну атмосферу, що панувала в національно-культурному житті республіки, народне господарство України за першу післявоєнну п'ятирічку (1946—1950 рр.) досягло довоєнного рівня виробництва. Водночас радянській економіці так і не вдалося зменшити відставання за технічною оснащеністю від передових країн світу.

1. Як стверджують автори відкритого листа до Президента В. Ющенка (опублікований в газеті «День» 9 квітня 2005 р.) доктори історичних наук В. Кучер, С. Кульчицький, О. Лисенко та ін., у горнилі Другої світової війни за різними оцінками загинуло від восьми до десяти мільйонів наших співвітчизників.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті рр.). - К., 1999. - С. 28.
3. «Це потрібно не мертвим — це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину // День, — 2005, — 9 квітня.
4. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи. — С. 30-31.
5. Дніпропетровськ. Віхи історії.—Дніпропетровськ, 2001.- С. 208.

Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей.- К., 2005.- Вип. 8.- С. 198.

Державний архів МВС України,- Колекція документів. ЦДАГО України,- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4297,- Арк. 4. Див. докладніше: Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів.- Полтава, 2002.- 615 с

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси.- К., 2002,- С 744-771.

ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. [- Спр. 727,- Арк. 109.

О. Bazhan

PECULIARITIES OF THE RENOVATING PERIOD IN THE UKRAINIAN SSR IN 1945 - EARLY 1950s

The article investigates the situation in Ukraine after the World War II, analyses the policy of the state concerning the renovation of industry and agriculture in the republic during the first afterwar Five Year's Plan.